

УДК 340.1

Я.О. БАРИСЬКА, канд. юрид. наук, Ужгородський національний університет,

В.В. ЛЕМАК, докт. юрид. наук, проф., Ужгородський національний університет

ФАКТОРИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Ключові слова: держава, форма держави, форма державного правління

Форма державного правління, котра конститується і зазнає розвитку в тій чи іншій державі, не є наслідком збігу випадкових обставин, вона покликана рядом факторів, з'ясування яких є важливим для розкриття цієї теоретико-правової характеристики держави.

Теоретико-правова категорія – форма державного правління була предметом аналізу багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, серед спеціальних досліджень варто згадати праці таких українських вчених як С.К. Бостан, В.Є. Протасова, В.В. Сухонос, С.Г. Серьогіна, але даний аспект форми державного правління досліджувався лише побічно. Метою статті є пошук та аналіз факторів, які безпосередньо або опосередковано впливають на модель організації влади у сучасній державі, обумовлюють її становлення та розвиток. Її новизна полягає у виокремленні певних закономірностей, з якими пов'язується конституювання та зміна форми державного правління, а також у встановленні механізмів впливу аналізованих факторів на організацію влади.

Детермінуючі модель організації влади фактори є різнопорядковими, але неодмінно відображають два види закономірностей, а саме:

а) загальносоціальні закономірності, в яких проявляється специфіка генезису даного державноорганізованого суспільства (нації);

б) державно-правові закономірності, тобто об'єктивну, систематичну повторюваність взаємопов'язаних фактів і явищ у сфері держави і

права. Саме останні відображають глибинні, істотні властивості державно-правових явищ, реалізуються через людську поведінку, діють у певному масштабі і виявляються на основі суспільної практики [1, с.6].

Отже, на нашу думку, на форму державного правління, її становлення та розвиток впливають такі фактори.

1. *Історичний тип держави*, тобто конкретно-історичні умови виникнення і розвитку держави. Для позначення «конкретно-історичних» умов методологічно близьким виступає поняття «історичного типу» держави, прикладення якого до умов формування держави є прийнятним з гносеологічної точки зору.

Ще у радянській літературі під «історичним типом держави і права» розуміли певну сукупність, точніше систему держав і правових систем, яка обумовлена єдністю і незмінністю класової сутності і інших корінних властивостей [2, с.24–25].

Справді, феодальному типу держави відповідала, як правило, монархічна форма правління, а буржуазному (у марксистській термінології) – республіканська. Проте, не слід переоцінювати позиції цієї державно-правової закономірності, тим більше, мова не йде про соціальний закон. У феодальні часи відомими є зразки республіканської форми правління (наприклад, Новгородська республіка), і навпаки – у сучасному («буржуазному») світі налічується не менше декількох десятків монархій.

Тим не менш, тенденція проглядається доволі чітка: рух форми правління від необмеженої (абсолютної) монархії до обмеженої (конституційної), від монархії до республіки.

Якщо ж розглядати в іншій площині історико-правові аспекти виникнення і розвитку форми держави, то слід відзначити ще одну доволі окреслену закономірність: починаючи з XIII століття (з часів Великої хартії вольностей і створення англійського парламенту) на форму держави все більше впливають інститути парламентаризму і конституціоналізму. У XXI столітті заперечення цих інститутів (і

відповідних цінностей) вчинюється державами переважно на латентному рівні. Навіть КНДР та КНР зовні визнають вказані інститути, вносячи, тим не менш, до них доволі специфічний зміст.

Тип держави впливає також і на інші характеристики форми держави, котрі внутрішньо пов'язані з «формою правління» – наприклад, форму державного (територіального) устрою. Так наприклад, в останні десять століть держава своїм розвитком доволі чітко засвідчила тенденцію до децентралізації. Причому не слід включати до цього процесу феномени створення американської чи німецької (ще раніше – французької) держав на основі централізації їх окремих складових – у даному випадку мова йде саме про утворення держав, а не тенденцію розвитку їх територіальної організації. Усі європейські держави принаймні за останні два століття (від Французької революції кінця XVIII ст.) стали більш децентралізованими, що пояснюється не лише поступальним ходом демократії, а й розвитком інституту місцевого самоврядування. На сьогодні в Європі та Північній Америці, за деякими винятками, державна влада на місцях ніде не здійснюється призначеними нею чиновниками.

Історичний тип держави і права як фактор, що впливає на форму держави проявляється, звісно, не безпосередньо, а через ряд конструкцій (об'єктивних і суб'єктивних), які пов'язують його з сучасними умовами функціонування форми держави. До таких конструкцій належать явища, які позначаються гуманітарними науками у поняттях «історична пам'ять суспільства», «вироблення суспільного ідеалу» тощо.

2. Співвідношення політичних сил у державі на момент її конституювання. Хоча у такий спосіб найчастіше в літературі позначають фактор впливу на форму правління держави, де факто мова не може йти лише про «політичні сили» у суспільстві. Очевидно, що треба говорити про ширші складові суспільства – верстви, класи, соціальні групи. Так наприклад, після антишахської революції в Ірані 1979 р. домінуючі ісламістські сили

домоглися закріплення в Конституції цієї держави її нині існуючої релігійної (ісламської) форми правління.

В умовах демократії (незалежно від ступеня консолідації) співвідношення політичних сил проявляється в політичному компромісі еліт, зміст якого – узгодження позицій щодо форми держави. Справді, на початку 1990-років національно-орієнтована і ліво-орієнтована складові політичної еліти України дійшли згоди щодо змішаної республіканської форми правління з деякими радянськими ознаками. Такий підхід відображав домінуючі уявлення щодо форм державотворення. Слід при цьому підкреслити, що предмет політичного консенсусу не є статичним і державно-правовий розвиток України після 1991 р. переконливо доводить дану тезу.

Якщо звузати даний підхід, то відзначимо, що у сучасній державі співвідношення політичних сил концентровано виражається в розстановці партійних сил у парламенті – кількісному співвідношенні депутатських фракцій. В умовах, коли плебісцитарні способи закріплення форми держави поступово відходять у минуле, саме парламент є основним механізмом знаходження політичного компромісу.

3. Форма права і форма держави. Саме такий підхід запропонував австрійський вчений Г. Кельзен у роботі «Чисте правознавство» (перше видання у 1934 р.).

Указаний учений розуміє державу не лише (і не стільки) як політичну організацію, а передовсім – як «відносно централізований правовий порядок». На його думку, політична складова держави «проявляється у примусові, який здійснюється від людини до людини й регулюється цим порядком, – полягає у примусових актах, які встановлює цей порядок» [3, с.310–311]. Держава як соціальна спільність складається з трьох складових: державного населення, державної території й так званої державної влади, що її здійснює незалежний уряд держави. І всі три складники визначаються тільки в юридичних термінах – себто їх можна досягнути лиш як чинність і сфери чинності правового порядку. Це, в

свою чергу, означає – позиція Г. Кельзена – що форма держави безпосередньо пов'язана з формами вироблення права, з механізмами правоутворення і правотворчості. Далі він продовжує думку: «...Те, що розуміють під формою держави, є лиш особливим випадком форми права. Це форма права, себто метод вироблення права на найвищому ступені правового порядку – у сфері конституції. Поняттям форми держави характеризується регульований конституцією метод вироблення загальних норм. Проблема форми державного правління як питання методу правотворення вияскравлюється не лише на ступені конституції, а отже, не тільки для законодавства, а й на всіх ступенях правотворення й зокрема для різних випадків установлення індивідуальних норм: адміністративного акту, судового рішення, правочину» [3, с.304–305].

Г. Кельзен, отже, чітко пов'язав форму правління з «формою права» у двох площинах. Сама форма правління є, з одного боку, проявом форми права (в ширшому розумінні – правопорядку) – річ іде, передовсім про конституцію. Справді, конституція є конституюючим документом для форми правління сучасної держави. З іншого боку, форма правління є реальним механізмом правотворення (в позитивістських позицій).

4. Рівень правової культури. Йдеться про її розуміння в широкому плані, котре «включає саме право (об'єктивне і суб'єктивне), правосвідомість, правові відносини, стан законності, рівень досконалості законотворчої, правозастосовної та іншої правової діяльності», причому цей правовий феномен «неодмінно включає людину та її діяльність» [4, с.6]. Рівень правової культури впливає на технологію вибудови держави, досягнення чи відсутності при цьому консенсусу еліт та на зміст правової форми держави. В Іспанії 1977 р. пакт Монклоа став взірцем виявленої правової культури еліти цієї країни та прихильного ставлення останньої до демократизації та інституційного відновлення монархії.

З аксіологічної точки зору правова культура проявляється у відданості еліти та широ-

ких верств населення певним цінностям. Так, наприклад, модифікація форми правління мала місце у державах, які готувалися до вступу в Європейський Союз. Процес таких змін у державно-правовій сфері відбувався від впливом необхідності втілення так званих «європейських стандартів», прихильність до яких стала предметом консенсусу політичної еліти вказаних країн. Іншими словами, ситуація, коли певні консенсусні цінності знаходяться у межах неконфронтаційного політичного поля тієї чи іншої держави, засвідчує про певний рівень правової культури, котрий безпосередньо впливає на форму держави.

5. Рівень економічного розвитку держави. Даний фактор відображає закономірність, котра проявляється протягом тривалого відрізка часу. Суть цієї закономірності полягає у тому, що економічний прогрес у тих чи інших державах неодмінно призводив до посилення інститутів парламентаризму, самообмеження держави, посилення конституціоналізму. І навпаки, в економічно менш розвинутих державах абсолютистські форми правління історично затримувалися більш тривалий час (наприклад, у Росії до 1905 р.).

Наявність зв'язку між економічною системою і формою держави відмічає вітчизняний дослідник О.М. Чечель, який вважає, що за основу класифікації типів економічної системи можна взяти тип державного управління. За таким підходом, на його думку, типи економічної системи поділяються на три групи:

- тоталітарні системи державного регулювання економічної політики;
- ліберальні системи державного регулювання економічної політики;
- соціальні системи із змішаною економікою державного регулювання економічної політики [5].

На сьогодні в усіх економічно розвинутих державах інститут конституціоналізму виступає стержневою характеристикою держави та її форми правління, а зразки абсолютизму зустрічаються вкрай рідко (лише в деяких державах Близького Сходу). Так, наприклад, станом на 2005 р. у першій двадцятці держав за

показником ВВП на душу населення, розрахованого за методом паритетної купівельної спроможності, усі держави мають форму правління, побудовану на засадах конституціоналізму (поділу влад, парламентаризму), за винятком Катару і Гонконгу (спеціальний адміністративний район КНР).

6. *Соціальна сутність держави.* Розуміння політичною елітою соціальної сутності держави впливає не лише на визначення пріоритетних напрямів її діяльності (функцій держави), а й на форму держави. У вітчизняній юридичній науці «соціальна сутність держави» визначається як її «специфічна властивість, яка полягає у здатності держави забезпечувати у процесі свого функціонування і розвитку задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого за наявних конкретно-історичних обставин задоволення потреб та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот (національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних тощо)» [6, с.12]. Слід визнати, що даний фактор впливає на форму держави, проте не настільки прямолінійно, як вищенаведені. Слід підкреслити при цьому, що механізм взаємовпливу соціальної сутності держави та її форми проявляється не лише у площині «функції держави – структура вищих органів державної влади», а й також у взаємодії інституційної та функціональної складової форми правління (чи форми територіального устрою) з необхідністю реального забезпечення основних соціальних цінностей (прав людини, політичного плюралізму тощо), закріплених у конституції. Так, наприклад, присутність серед органів державної влади омбудсмена чи наявність у судів прерогативи скасувати незаконне рішення будь-якого органу державної влади з мотивів захисту прав людини доводять справедливість такого підходу.

Резюмуючи, констатуємо: соціальна сутність держави втілюється у формі держави настільки, наскільки остання виступає механізмом її практичної реалізації.

Інші фактори. Серед інших факторів, які детермінують форму сучасної держави, слід

назвати: а) національний склад населення; б) розміри території держави; в) зовнішній вплив інших держав та міжнародних структур тощо.

Вищенаведений перелік факторів, які впливають на форму держави безумовно не є вичерпним. Підсумовуючи, необхідно зробити ряд принципових висновків.

По-перше, вищенаведені фактори реально можуть розділені на «фактори впливу» і «фактори детермінації», причому якщо перші відображають тенденції розвитку суспільства (менш істотні зв'язки між суспільними явищами з нижчим рівнем їх повторюваності), то другі – закономірності, котрі за рівнем повторюваності та стійкістю зв'язків наближаються до так званого «соціального закону». Так наприклад, якісний рівень правоутворення (правотворчості) детермінує (прямо визначає) форму держави. Можемо даний соціальний закон, відкритий Г. Кельзенем, сформулювати по-іншому: конституційні форми правління не можуть функціонувати без розвинутої інфраструктури правової системи, в якій механізм правотворчості відіграє ключову роль.

По-друге, на конституювання форми сучасної держави впливають (з різним ступенем впливу) не окремі фактори, а їх сукупність. Як суспільна реальність, сукупність факторів не виступає механічною їх сумою: за певних умов фактори можуть як посилювати детермінуючий вплив один одного, так і послаблювати його через ефект нейтралізації. Якщо, наприклад, для України посередні показники економічного розвитку та сімдесятирічний вплив тоталітарної системи ускладнюють процес становлення конституціоналізму, то географічна наближеність до європейського правового простору частково нейтралізує вказані фактори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности: вопросы теории и методологии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01

«Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Ю. Ю. Ветютнев. – Саратов, 2004. – 26 с.

2. Ушаков А. А. О понятии исторического типа государства и права / А. А. Ушаков // Правоведение. – 1983. – № 5. – С. 24–31.

3. Кельзен Г. Чисте правознавство / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.

4. Балюк Г. И. Взаимосвязь правовой культуры и социалистической демократии / Г. И. Балюк. – Киев : О-во «Знание» УССР, 1984. – 48 с.

5. Чечель О. М. Тип економічної системи як чинник економічної політики держави [Електронний ресурс] / О. М. Чечель // Державне будівництво. – 2009. – № 2. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2009-2/doc/2/16.pdf>.

6. Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ю. П. Лобода. – Одеса, 2001. – 20 с.

Бариська Я. О. Фактори, які впливають на форму державного правління / Я. О. Бариська, В. В. Лемак // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 61–65 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12bjofdp.pdf>

Виділено та здійснено аналіз факторів, що впливають на організацію влади в тій чи іншій державі. Зроблено висновок, наведений перелік факторів не є вичерпний, а також, звертається увага на те, що на конституювання форми сучасної держави впливають не окремі фактори, а їх сукупність.

Бариська Я.А., Лемак В.В. Факторы, влияющие на форму государственного правления

Выделено и осуществлен анализ факторов, которые влияют на организацию власти в том или ином государстве. Сделан вывод, приведенный перечень факторов не является исчерпывающий, а также обращается внимание на то, что на конституирование формы современного государства влияют не отдельные факторы, а их совокупность.

Baryska Y.A., Lemak V.V. Factors Influencing the Form Of Government

The factors influencing the form of government in any state are defined and analysis. The conclusion is that a list of factors is not exhaustive, and also draws attention to the fact that the constitution of the modern forms of state influences not individual factors, but their combination.